

զակի ո՛ր եւ իցէ ազգի, ժողովրդեան կամ միաբանութեան գէմ :

« Ի՞նչ կռիւ է ուրեմն ամառգրոյս մէջ Մխիթարեանց գէմ բացածնիդ », կրնայ հարցընել մէկը : — Այն մեր բացածը ամենեւին պատերազմ չէր, դատաստան էր, թէ որ պատերազմ ալ համարիմք՝ պէտք է ճանչնամք որ պաշտպանողական պատերազմ էր եւ ոչ թէ վնասողական կամ վրիժական. մեր զմեզ եւ մեր ազգութիւնը պաշտպանելու ելած եմք, ոչ թէ Մխիթարեանց կամ ո՛ր եւ իցէ կաթողիկոս վնաս ընելու կամ անոնցմէ վրէժխնդրութիւն ընելու : Որովհետեւ Մխիթարեանք զմեզ կղատէին ու կղատապարտէին՝ մեր ազգութեամբն ու դաւանութեամբը մէկտեղ :

ո՞վ կրնար զմեզ արգելել որ մեք ալ զմեզ եւ մեր ազգն ու եկեղեցին չպաշտպանեմք. մի՞թէ պէ՞տք էր թողութիւնք կամ հիմայ ալ թողումք որ կարծեն չգիտցողները թէ զմեզ դատապարտողներն իրաւունք ունին :

Ո՛ր եւ իցէ օրագիր պէտք է անկողմնասեր լինի, այսինքն արդարասէր, ուստի եւ արդարութեան պաշտպան կենայ՝ որչափ որ կարելի է՝ ընդգէմ անիրաւութեան եւ զրկաբարութեան : Այս պարտքէն ազատ չէ նաեւ « Մասեաց Աղանին » : Բայց թէ մէկը պահանջէ որ անխիտ ալ լինի կրօնական խնդիրներու մէջ, ասել է թէ կրօնական անխորութեան ինչ եղածը չգիտեր : — Յաջորդ թերթին մէջ ասոր վրայ կխօսիմք :

ՀԻՒՍԻՍԱՓԱՅԼ ՕՐԱԳՐԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ

Ազգային ժամանակակից խնդիրներուն մէջ ամենէն աւելի հետաքրքրականները անոնք կը համարուին որ շատ տեսակ մարդկանց խօսակցութեան նիւթ կ'լինին, եւ ամէն մարդ իւր խելքին, կրքին, ըզձիցը եւ գիտաւորութեանցը համեմատ կերպով մը ծուռ կամ շիտակ դատաստան կ'ըկտէ անոնց վրայ : Այսպիսի խնդիրներուն մէկն էր Ռուսաստանի Հայոց մէկ մասին մէջ եկեղեցական ստակներու խնդիրը, որ մեծամեծ կռիւներու պատճառ եղեր էր Նոր Նախիջևեանի վիճակին :

Այն խնդիրը վերջացաւ 1858ին յունիս ամսոյն մէջ. բայց Հիւսիսայայ օրագրին խմբագրիչներուն մէկը, այսինքն Պ. Նալբանդեանցը, իրեն հին ու բազմաձիւղ կիրքերուն գրգմամբը նամակ մը շարագրեց եւ ուղեց մասնաւոր վիճակի մը մէջ պատահած հրդեհին (եանդընին) անցած ու մոխրի տակ թաղուած կայծերը քրքրել գուրօ հանել ու աւելի մեծ հրդեհ մը բռնկեցնել : Այն հիւսիսեկ վիճած ցուրտ քամին արեւմտեան խոնաւ քամիէն ալ օգնութիւն ուղեց ու գտաւ՝ որ հրդեհը աւելի սաստկացրէ, բայց իզուր. ամէն խելք ունեցող մարդ — որ փառք Աստուծոյ՝ բաւական շատուոր են մեր ազգին մէջ — զգուշացաւ այն վնասակար քամիներուն անախորժ փչմունքէն : Իսկ թէ որ կային ոմանք որ այնպիսի խռովարար խօսքերէ քիչ շատ տարակուսանքի մէջ ընկան՝ բուն խնդրոյն տեղեկութիւն չունենալով, անոնց ալ տարակոյսն ու կասկածը փառաւորապէս փարատեց Պարօն Ստեփան Պալասանեան :

ցին մէկ յօդուածը, որ տպագրուեցաւ Թիֆլիզու « Մեղու Հայաստանի » ըստած լրագրին 1859 տարւոյն 10. երորդ համարին մէջ :

Հիմա կ'ըսեմք որ Հիւսիսայայլին մէջի նամակին հեղինակը՝ ինքը անձամբ ելեր է արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս, հարաւ քալելու, եւ գրչով չկրցածը՝ լեզուով, փողով, պողալով, կանչուրուտելով առաջ տանելու. « Շըրջեալ ընդ երկիր, եւ յածեալ ընդ ծով եւ ընդ ցամաք՝ հասեալ կամ... » (Յոր. Բ.)

Մենք այսպիսի եռանդուն թափառական քարոզչի մը գէմ վէճ ու պատերազմ ընելու միտք չունիմք. վասն զի թէ որ խնդիրը արժանի ալ ճանչնամք մտադրութեան՝ իբրեւ ազգային գործ, բայց ոչ եւ խնդրոյն գրգռողը, զոր չեմք ճանչնար ամենեւին անկողմնասէր քննիչ կամ իրաւացի դատախոզ :

Բաւական կ'համարիմք միայն կրկին տպագրել այս տեղ Մեղուին վերոյիշեալ թուոյն մէջի հատուածը. զոր եթէ չկարգացողներ կան արեւելք եւ արեւմուտք՝ կարգան նորէն ու դատաստան ընեն՝ ամէն մարդ իրեն խելքին ու արդարասիրութեանը չափովը :

« Այնպիսի ամառգիրներ կան որ դեռ եւս իրենց գրականական կենաց տղայութեան կամ մանկութեան հասակին մէջ են. ասոնց չէ տրուած գիտնալ թէ ամէն բանին պատշաճ ո՞րն է եւ մարդուս անձնական պատիւն ի՞նչ է, կամ թէ ո՞րչափ զգուշալի է տպուած գրքի մէջ ուրիշի պատուոյն դաչիլը. ուստի եւ այնպիսի մա-

սագիրներուն մէջ՝ հեղինակներուն անտեղեակ ըլլալէն զբականութեան սրբազան օրէնքներուն, երեւան կելլեն երբեմն անձոնի եւ միանգամայն ցաւալի գրուածքներ:

«Այս ցաւալի գրուածքներուն կարգը դնելու է անշուշտ Պ. Նալբանդեանցին նամակը, ժողովրդեան ձեռքը տալու դիտմամբ եւ ջանքով տրուած, եւ այն՝ ուսումնական եւ գրականական ամսագրոյ մը թերթերուն մէջ:

«Հեղինակը իւր նամակին մէջ դարձեալ յառաջ կը ելնէ այն դժպտեցի թշնամութեան խնդիրը, որ քանի մը տարի յառաջ ծագեր էր հանգուցեալ բարեյիշատակ ներսէս Կաթողիկոսին եւ Պետարապիոյ վիճակիս եկեղեցեաց գումարներուն պատճառաւ: Այս խնդիրը առանց անոր ալ ամենացաւալի խնդիր մըն էր, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, երկարատեւ հակառակութեան պատճառ եղած էր մեր կողմերու ժողովրդոց. սակայն Աստուծոյ օգնականութեամբ, եւ ժողովրդեան բարւոյն համար անձնանուէր եւ ազնուամիտ մարդոց ջանքով՝ անցեալ 1858 թուականին թէ եւ ուշ՝ բայց այնպիսի բարեյաջող վերջ մը ունեցաւ, որ ընդունելի եղաւ արդէն եւ հաստատուեցաւ Տէրութենէն: Խնդրոյն այն կերպով վերջանալուն վրայ կկարծուէր թէ պիտի ուրախանան անոնք, որ կարծին թէ ազգին խաղաղութիւնը կսիրեն եւ անոր յարգը լաւ կը ճանաչեն: Բայց նամակին հեղինակը ուրիշ կերպով կմտածէ. խնդրոյն աւարտելուն վերայ տեղեկութիւն տուած ատենը՝ գործողութիւնները կծրուէ, ստայոգ եւ ինքնահինար թուանշաններ մէջ կը ելնէ, անլուր զրպարտութիւններ կը արդէ այս գործը աւարտող անձանց վերայ, եւ բոլոր իւր պատմագրութեան թունաւոր ոճը բանեցնելով այնպէս կաշխատի անոնց անձնական պատուոյն դաշնու, որ յիրաւի կտարակուսի կարգացողը թէ ինչ կարծիք ունենայ գրողին վերայ, — արդեօք հեղինակին մտաւորական կարողութիւնները խանգարուած եւ այլալճած կարծէ՝ թէ սիրտը անդամանելի կերպով ապականուած. կը տարակուսի մարդ թէ ո՞ր տեսակ շարագրութեանց կարգը դնէ անոր նամակը. վասն զի գրականութեան մէջ՝ անտարակոյս տեղ չունի, առաւել դիւրին է հեղինակը իւր գրութեամբը հանդերձ այն ողորմելի գրչաց կարգը դնել, որ այս կամ այն տէրութեան քաղաքներուն մութ ու ցեխոտ անկիւնները նստած՝ հարկադրուեր են իրենց ջանքն ու կեանքը անցընել՝ միայն այլ եւ այլ շոգմոգական քուտիւններ, գանգատներ եւ ամբաստանութիւններ գրելու եւ մրելու խաժամուժ ամբոխին համար:

«Բայց այս նամակին հեղինակը իւր ամենայն ասածներուն հիմն իրողութիւններ եւ թուանշաններ դնելով՝ այնպէս կխօսի. ուստի եւ այնպիսի հաւաստութեան կերպ մը կուտայ իրեն զուրգուածքներուն, որ գործոյն եւ խնդրոյն վերայ

հիմնաւոր տեղեկութիւն չունեցող մարդիկ կըրնան կանգ առնել նորա համոզիչ խօսքերուն դիմացը, եւ նորա եզրակացութիւններէն կրնան սխալ կարծիքներ եւ դատողութիւններ քաղել, եւ ծուռ կերպով հասկընալ բանին էութիւնը: Ասոր համար ամենայն Հայ մարդ որ ձեռքը գորիչ ունի՝ պարտական է ամենայն զօրութեամբ զինուորիլ ընդդէմ հեղինակին յանդուգն ստախօսութեան, եւ ազնուական ու պատկառելի անձանց անուանը նախատինք բերող զուրգուածքներուն: Այս պարտքը կատարելը ամենահարկաւոր բան է, ոչ թէ անոր համար որ յաղթանակէ ու ծափ զարնէ, — այդ ամենադիւրին բաներէն մէկն է, ինչպէս որ շուտ մը կտեսնէ ընթերցողը. — եւ ոչ անոր համար որ արդարացընէ ուղիղ գործը, որ ըստ ինքեան կարօտ չէ պաշտպանութեան. հասկա անոր համար որ ժողովուրդը ազատէ սխալ կարծիքներէ եւ ծուռ տեղեկութիւններէ, որպէս զի ուրիշ աչքով չընային այն խնդրոյն աւարտմանը վերայ: Եւ ահա այսու վախճանաւ եւ դիտաւորութեամբ հարկ եղաւ որ մենք ալ ակամայ կամօք այս աշխատութիւնը յանձն առնունք, եւ հանենք ջրհորէն այն անխոհեմ հեղինակին աղոտուած ձեռքով ձգած քարը:

«Հեղինակը նամակին սկիզբները անվանելի ակոյեան մը կհանդիսանայ ուղղութեան, ճշմարտութեան եւ լուսաւորութեան. կաղաղակէ ընդդէմ անիրաւութեան եւ մոլորութեան, ընդդէմ խաւարի եւ ամէն տեսակ մոլութեանց, որ թագաւորեր են եղեր ազգին մէջ. կղիմէ Յշմարտասէրներուն եւ ազգին առողջ բանականութեանը. կերեցունէ իւր անձը իբրեւ զոհ մը՝ ճշմարտութեան հակառակորդներուն ձեռքովը դատապարտուած, այն կերպով՝ ինչ ոճով որ կը նկարագրէ ազգային թշուառութիւններէն յառաջ եկած վշտալի հետեւանքները եւ այլն, եւ այլն, եւ միանգամայն կանուանէ զինքը անողորբելի յանդիմանիչ եւ դատախազ ամենայն անիրաւաց, ուրախանալով որ Հայոց գրականութիւնը՝ թէեւ ուշ ալ ըլլայ՝ բայց այսուհետեւ հասարակաց բերան ունի «Հիւսիսափայլը», յորում լայն եւ ընդարձակ ասպարէզ մը բացուած է հեղինակին այնպիսի կշտամբիչ եւ ազնուական գործունէութեանը առջեւ:

«Բայց ափսո՛ս որ խեղճ մարդուն այն փառաւոր երեւցած ճառագրութիւնը՝ հանդերձ իւր ստապաւար ու մեծախօս զուրգուածքներովը ներքին յարգ եւ էական իմաստ չունենալով՝ չկրնար եւ ոչ մէկի մը համար մոլորութեան վիճի կամ գայթակղութեան քար դառնալ: Ամենուն յայտնի է թէ ո՞վ է այն ըմբիշը կամ գօտեմարտը, որ հնարիմաց վարպետութեամբ մը իր վրան առեր է ժողովրդեան առաքինութիւններէն հիւստուած վերաբերուն. ամենուն յայտնի է որ այն հեղինակը իւր մեղամաղծոտ եւ ստայոգ ճառագրութեանը մէջ առաջնորդ առեր է իրեն անձ-

նական վրէժխնդրութիւնը, գուցէ անկէց ալ աւելի ցած շարժառիթներ, եւ ոչ թէ ազգային շահու եւ օգտի հոգն ու փոյթը, որ եթէ իւր խօսքերուն նայելու ըլլաս՝ անձնական շահէն շատ աւելի վեր կ'դնէ: Այս պատճառաւ անտարակոյս նորա այդպիսի կարծովը ամենեւին մէկ ձուկ մըն ալ չբռնուիր, եւ իզուր կ'անցունէ մտքէն թէ իրեն բացագանչութիւններովը կարող պիտի ըլլայ շատ մը կուսակիցներ ժողովել իրեն քովը. իզուր կարծէ թէ պիտի գտնէ ազգին մէջ իրեն սիրտը ունեցող շատ մարդիկ: Այն հեղինակն որ յայտնի կերեցընէ թէ իւր խօսքերն ու զուրցուածքները կեռան կեփին մալձի դառնութեամբ, ցած եւ վատ դիտողութիւններով եւ զրպարտութիւններով, պիտի չյուսայ որ մարդիկ հաւատան իրեն՝ նաեւ ուղիղ եւ յայտնի բաներ զուրցած տեսնը. բայց այն ալ ըսելու է որ անոր այդպիսի խօսքերը խիստ քիչ են մեր տեսած նամակին մէջ. զոր օրինակ այն խօսքերն որ կ'ըսեցէ աշխարհիս հարուստներուն եւ զօրաւորներուն, նեղելոց եւ բռնաւորաց վերայ: Ո՛րչափ ալ Ֆշմարիտ Ֆանչուին նորա այս ասածները, մարդուս հաւատալիքը չիգար, կ'ըսենք, երբ կ'տեսնէ որ այդ խօսքերը փրփրած բերնէ մը եւ ցած նախանձու զգածեալ եւ ախտացեալ սրտէ մը կ'ելլեն, եւ ոչ թէ փափուկ եւ լուսաւորեալ սրտէ մը կ'ըլլին, որ ազնուական զգացմունքներէ շարժեալ՝ կ'կարեկցի նեղելոց, եւ դժկամակութեամբ կ'խօսի անոնց դէմ որ հալածիչք եւ նեղիչք են ազգի մարդկան. մանաւանդ երբոր կ'տեսնէ մարդ՝ թէ նոյն իսկ բնութիւնը որ այս Ֆշմարտութիւնը կ'բարոզէ մեզ, նոյն իսկ բնութիւնը՝ ամենէն առաջ անյաղթելի առիւծ մը կ'դառնայ ո՛ր եւ իցէ բռնութեան դէմ, բաւական է որ իշխանութեան ստուեր մըն ալ ըլլայ նէ անցնի ձեռքը: — Ասոր համար ով որ միտք ունի ազգին Ֆշմարտութիւններ քարոզելու, պէտք է որ նախ եւ առաջ ինքը Ֆշմարտախօս ըլլայ. ապա թէ ոչ՝ ազգը իրաւունք կ'ունենայ պատասխանելու այնպիսոյն թէ «Բժիշկ, բժշկեա զանձն քո»:

«Եւ իզուր հեղինակը աւետիս կուտայ ազգին ուրախութեամբ իբր թէ Հայոց մէջ մէկ հասարակաց եւ նոր բերան մը երեւցեր է, այնպիսի հասարակաց եւ նոր բերան մը որ յօժարամիտ սիրով բացեր է իւր թերթերը ազգին մէջ տարածայնութիւն եւ գծտութիւն սերմանողաց առջեւը, զանազան բանասրկութիւններ եւ ծուռ գաղափարներ տարածողներուն առջեւը, մեռելոց եւ կենդանեաց պատկառելի անուները հայհոյողներուն առջեւը: Միթէ այդ ուրախանալու բա՞ն է. մի՞թէ այդպիսի դիպուածներու մէջ պէտք չէ՞ ընդհակառակն տրտմիլ եւ ցաւիլ: Ո՛չ, այդպիսի հասարակաց բերանը ազգային լուսաւորութեան գործիք չլինար ըլլալ: Ազգին մէջ մէկմէկու դէմ թշնամութիւն սերմանելով՝ ազգը չլուսաւորուիր. ընդհակառակն, ազգին մէջ արծարծուած ո՛ր եւ

իցէ լոյսը կ'մարի եւ կենդանացած զօրութիւնները կ'մեռնին: Ո՛չ, ո՛չ. ասոր չէին սպասեր, եւ իրաւունք ունէին ասոր չսպասելու Հիսիսափայլէն բոլոր Ռուսաստանի Հայերը:

«Բայց հեղինակին ամէն տեսակ բացագանչութիւնները, ամէն տեսակ ուրախութիւնները, ամէն տեսակ ողբ ու լացը իրեն թողունք, եւ քննենք տեսնենք թէ ի՞նչպէս կ'պատմէ այն խնդրոյն վերջաւորութիւնը՝ որոյ պատճառաւ հրատարակուեր է գլխաւորապէս իրեն հատուածը:

«Եկեղեցական ստակներուն համար սկսուած գործը, որ քիչ շատ յայտնի է ամենուն, ինչպէս որ արդէն վերը յիշեցինք, այն վէճէն յառաջացեր էր՝ որ դժբաղդութեամբ բացուեր էր հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսին եւ վիճակիս նախկին Առաջնորդ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին մէջ:

«Մեր միտք չունինք խօսելու այստեղ անոր վերայ թէ նամակին հեղինակը որպիսի՝ այլ քնդայլոյ եւ աղծատ կերպով ընթերցողաց առջեւը կ'հանէ այն գործոյն սկզբնաւորութիւնը. ի՞նչպէս կ'համարձակի սեւցունել հանգուցեալ Կաթողիկոսին յիշատակը. առանց փաստի եւ ապացուցի զրպարտութիւններ կ'բարդէ Պ. Խալիպեանցին վերայ. միանգամայն առանց զսպելու ինքզինքն որ գո՛նէ պատշաճական մեծարանք տալ չմունայ, ինչպէս որ իւրաքանչիւր մարդ պարտական է, տպագրուած գրքի, հասարակութեան եւ իրեն անձին, կարատաւորէ անդուռն բերանով եւ անպատկառ զրպարտութիւններով՝ թէ՛ Պ. Խալիպեանցին, թէ Ջալալեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոսին, թէ Բէկնազարեան Յովհաննէս Վարդապետին եւ թէ ուրիշ քանի քանի անձանց անունները: Այն ամէն բաներուն վերայ միտք չունինք մեք խօսելու: Ասոնց մէջ հեղինակը իրեն չափը բոլորովին կ'մոռնայ, իւր սահմանէն բոլորովին դուրս կ'ելլէ, եւ նորա այս ամէն անձանց վերայ ըսած խօսքերը այն յանցաւորութեանց կարգը կ'անցնին, որ առաւել քրէական դատաստանի խնդիրներ են քան թէ օրագրական հատուածոց: Մենք աչքէ անցունեմք միայն այն կտորները՝ որ գրեր է այն եկեղեցական ստակներու գործին վերջանալուն վերայ:

«Նորա խօսքերուն նայելով, նախիջեւանի ժողովրդոց մէջէն ընտրուած վեց անձինքը, որ պիտի քննէին եւ տեսնէին հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսին կարգադրութեամբը Պ. Խալիպեանցին ձեռքը գտնուած եկեղեցական գումարները եւ հաշիւները, տեսեր են որ այն ստակներուն գումարը կ'հասնի եղեր 150 հազար մանէթի, բայց Պ. Խալիպեանցը ցուցուցեր է եղեր միայն 62 հազար մանէթի վկայաթղթեր: Այս կ'ըսէ հեղինակն ու իսկոյն կ'աւելցընէ թէ Պ. Խալիպեանցը, նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակին կառավարիչ Այվազեան Գաբրիէլ Վարդապետին այս 62 հազար մանէթի վկայագրերը յանձնելէն ետքը, 50 հազար մանէթ ալ թէղդոսիայի մէջ շինուելու վար-

ժատան համար տալէն ետքը, որպէս եւ 20 հազար մանէն նախիջեւանի Դպրավանքին շինութեան համար, ազատ հրատարակուեցաւ իւր՝ համարեա թէ 200 հազար մանէն պարտքէն:—Ո՛ր մնաց առաջին ըսածն որ 150 հազար մանէն ըսեր էր: Ինչպէս որ ամենայն ընթերցող կրնայ տեսնել, հեղինակը խիստ վարպետ է մեծցնելու կամ պոտիկցնելու թուանշանները ուզածին պէս. մէկ գումարի մը 50 հազար մանէն աւելի կամ պակաս ըլլալը իրեն համար բան մը ըսել չէ:

«Հեղինակը՝ անտարակոյս իրեն խելովը այսպիսի Ֆլորիտ եւ սրամիտ հաշիւ մը մէջ բերելէն ետքը, կդառնայ կհարցունէ թէ ո՞ր ողջամիտ Հայը կրնայ տուած ըլլալ մէկի մը պահելու 200 հազար մանէն, եւ անկէջ երբոր ընդունելու ըլլայ երբորդ մասն միայն՝ այնպէս կրնայ կարծել որ ա՛լ պահանջուո՞ւնք չունի, ու իրեն պարտապանը ազատ համարէ բոլորովին իրեն պարտքէն:

«Եւ այս հարցմունքը կվերջացունէ ժամանակաց եւ բարուց վերայ ելած հին լատինական բացագանչութեամբ մը որ անտարակոյս իւր լատինագիտութեան բոլոր չափը կհասկըցնէ մեզի:

«Այս կերպով կխօսի ահա նամակին հեղինակը եկեղեցական դրամոց խնդրոյն աւարտելուն վերայ: Բայց հարցնելու է իրեն թէ ուստի՞ առեր է նա այն ամէն տեղեկութիւնները, ո՞ր աղբիւրէն առեր է այն տեղեկութեանց պղտոր ջուրը, որովհետեւ ինքը բան մը չըսեր: Ուրեմն մեք այժմ գործին ինչպէս աւարտուածին վերայ այն կերպով նայինք՝ ինչպէս որ նոյն իսկ գործը կելէ մեր առջեւ:

«Գերապատիւ Այվազեան Գաբրիէլ Վարդապետին այս վիճակիս կառավարութեան պաշտօնին հետ հաւատացուեցաւ իհարկէ եւ եկեղեցական գումարաց քննութիւնը՝ իբրեւ ցաւալի ժառանգութիւն մը անցած ըլլալով իրեն բնական կերպով իւր նախորդէն:

«Տէր Գաբրիէլ Վարդապետը 1858 թուականին մայիս ամսոյն մէջ հասաւ Նախիջեւան, անձամբ քննել սկսաւ եկեղեցական դրամոց վրայ եղած գործը, եւ այն հաշիւը որ կպահանջուէր Պ. Խալիպեանցէն. այնպիսի ուշադրութեամբ եւ անկողմնասիրութեամբ քննեց ամէն հանգամանքները եւ խնդրոյն մէջ գտնուած գրութիւնները, եւ այնպէս առաջ տարաւ բոլոր գործը՝ ինչպէս կվայելէր իւր աստիճանին, պատուոյն եւ վսեմապատիւ Ոստիկանէն ներքին գործոց առ իւր նախորդն եկած հրամանին այն գործոյն վրայ. նմանապէս այն խորհուրդներուն եւ խրատներուն՝ որ ընդունել էր անձամբ Փեթրպուրկ գտնուած ատենը: Նորա այնպիսի Ֆիշը եւ անկողմնասէր կերպով խնդիրը քննելուն հետեւանքը այն եղաւ՝ որ կարողացաւ խնդիրը պարզել. այնպէս որ Պ. Խալիպեանցին, հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսին, Սրբազան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին եւ իւր իսկ 1857-ին դեկտեմբերի 20-ին եւ 1858-ին ապրիլի 26-ին

ցուցուցած հաշիւները համեմատելով՝ կըցաւ մօտիկցնել եւ միացնել նոյն խնդրոյն համար որոշուած գործակալաց տեսած եւ պատրաստած հաշուին հետ: Վասն զի այն հաշուատեսները վիճակաւոր Առաջնորդին հրամանին նայելով՝ օրինաւոր կերպով հաշուի զարկեր էին՝ նախ, ոչ միայն այլ եւ այլ եկեղեցեաց մայր գումարները, եւ ո՛րքան դրամ՝ որ կար պահանջուէր Պ. Խալիպեանցէն՝ եկեղեցական գումարներու խնամակալի պաշտօնը յանձն առած օրէն, եւ այն ժամանակէն՝ երբոր հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսը աւանդեր էր իրեն այն գործին վրայ հարկաւոր եղած իրաւունքներն ու դրամական վկայաթղթերը, այլ եւ իւրաքանչիւր տարւոյ տոկոսիքը՝ 100-ին վեց հաշուելով, եւ շահ շահի վերայ զարնելով, մինչեւ 1857-ին հոկտեմբերի 15-ը: Բայց այս գիտնալու է որ վերը յիշուած գումարներուն Պ. Խալիպեանցի ձեռքը անցած ատենը, անոնք շահեցընելու կամ իւր սեպհական կալուածքներովը ապահովցընելու խօսք ու պայմանադրութիւն ամենեւին չէր եղած:

«Երկրորդ, հաշուատեսները հաշուի զարկեր էին նաեւ այն դրամներուն տոկոսիքը որ մինչեւ այսօրս մնացեր են Նախիջեւանի գիւղացւոց ձեռքը, եւ Պ. Խալիպեանցը ձեռնհաս եղած չէր պահանջել անոնցմէ, կամ պահանջած ալ ըլլայ՝ յաջողած չէր ձեռք բերելու:

«Երրորդ, Պ. Խալիպեանցին վերայ պարտք հաշուեր էին՝ շահովը հանդերձ՝ նաեւ այն 15 հազար մանէն, որ ինքը հանգուցեալ Կաթողիկոսին հրամանաւր յուղարկեր էր Ս. Էջմիածնի Սիւնիոդոսը:

«Չորրորդ, Պ. Խալիպեանցին վերայ պարտք հաշուեր էին՝ տոկոսեօք հանդերձ՝ 18 հազարի մօտ գումարը, որ նա նոյն Սրբազան Կաթողիկոսին Կոնդակաւ տուած հրամանաւր ծախք ըրեր էր սուրբ Խաչ Վանքին շինուածներուն, եւ անոր քով եղած ընդարձակ պարտեզին վերայ: Մէկ խօսքով, Սրբազան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսէն որոշուած պատգամաւորները կամ հաշուատես անձինքը այս ճանապարհը բռնելով եկեղեցական դրամոց հաշուատեսութեան ատենը, խօսքը հոս բերին՝ թէ Պ. Խալիպեանցէն պահանջուելու եւ առնուելու բոլոր գումարը 1857 թուականին էր 123 հազար 551 մանէն եւ 92 քոփեք արծաթի:

«Իսկ Պ. Խալիպեանցը իւր կողմանէ այսպիսի հաշիւ կցուցնէր: Հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսը այս վիճակիս Առաջնորդ եղած ժամանակը իրեն, այսինքն Պ. Խալիպեանցին ձեռքովը մեծամեծ դժուարութիւններով ժողվեր հաւաքեր էր եկեղեցական դրամագլուխները 1842 թուականէն մինչեւ 1845. այս դրամագլխոյն գումարն է 39 հազար 187 մանէն:

«Նոր Առաջնորդին, այսինքն Սրբազան Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին գալէն, այն է 1845 թուականի սկզբէն մինչեւ 1847 տարւոյն վերջը, Պ. Խալիպեանցին եկեղեցեաց երեցփոխաններէն ընդունած գումարն էր 10 հազար 263 մանէն:

«Այս գումարներուն տոկոսիքը, բաց իմասնաւոր անձանց ձեռքը մնացած եւ անյուսալի առնելիքներէն, եւ շահեցընելու համար տէրութեան դրամատունները գտնուած գումարներէն, մինչեւ 1856 տարին՝ էր 24 հազար 50 մանէթ:

«Պատրաստական փողի տոմսակ մը՝ 117 մանէթ եւ 61 քոփեք արծաթի:

«Պ. Խալիպեանցին ձեռքը հասած սուրբ Խաչ Վանքին արդիւնքներէն, որ իւր քովը կ'ապհուէին, 35 հազար մանէթ:

«Գումարն ընդ ամենայն էր 83 հազար 981 մանէթ եւ 19 քոփեք արծաթ (*):

«Այվազեան Գերապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետը այն երկու տեսակ հաշիւները համեմատելով գտաւ նախ, որ չափազանց խստութիւն եւ միջեւ անիրաւութիւն կըլլար պարտքի տեղ հաշուել Պ. Խալիպեանցին վերայ հարկերին վեց շահը, եւ տարուէ տարի շահի շահի վերայ զարնելը՝ նոյնպէս հարկերին վեցէն. մինչդեռ հանգուցեալ Կաթողիկոսը յանձնէր էր իրեն այն գումարները՝ իւր քովը իբրեւ աւանդ պահպանելու մտօք, ինչպէս որ կերէնայ հանգուցելոյն բազմաթիւ Կոնդակներէն, յորոց գլխաւորները պիտի հրատարակուին իդէպ ժամու այս խնդրոյն մանրամասն պատմութեանը մէջ: Մանաւանդ որ, Պ. Խալիպեանցը Կաթողիկոսին այնպիսի կարգադրութեանն ալ չընայելով, այն գումարներուն վրայ տոկոսիք ալ կ'ընցընէ, որ ասեր է մինչեւ 24 հազար մանէթ:

«Երկրորդ, Գերապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետը ֆանչցեր է որ անկարելի էր հաշուին մէջ չընդունիլ Պ. Խալիպեանցին սուրբ Էջմիածնի Սիւնիոքոսը խրկած 15 հազար մանէթը, եւ այն ծախքերն որ ըրեր է սուրբ Խաչ Վանքին շինուածոց վերայ, որոց համար եւ անհերքելի գրաւոր ապացոյցներ կ'ընցընէ Պ. Խալիպեանցը:

«Երրորդ, անիրաւ համարեր է պահանջել Պ. Խալիպեանցէն այն գումարները՝ որ իրեն յանձնուած չեն, կամ թէ մնացեր են մասնաւոր անձանց ձեռքը՝ բոլորովին անյուսալի առնելիքներու կարգը անցնելով. որովհետեւ յայտմ մասին ալ Պ. Խալիպեանցը յանցանք մը չունի: Եւս առաւել անիրաւութիւն կըլլար այն դրամոց շահերը պահանջել, եւ շահի շահու վրայ զ...

...եւ նաեւ այն ատենը՝ մինչդեռ անհերքելի կերպով արդեամբք եւ իրօք երեւան ելած են այն անձին թէ՛ առաջուան եւ թէ՛ այժմու անդուլ ճիգն ու ջանքը յօգուտ եւ իշահեցողութիւն եկեղեցական դրամոց:

«Ասկէց իզատ, երբոր նոյն Տեղական Առաջնորդութեան վիճակիս Նախիջեւան գնաց, քիչ ժամանակուան մէջ անձամբ տեսաւ ու տեղեկացաւ, որ քաղաքին բնակչաց մէջը սոսկալի տարածայնութիւն մը տիրեր է այն ատենէն իվեր որ իւր Նախորդը Մատթէոս Սրբազան Արքեպիսկոպոսը՝ կարգադրութիւն ըրեր էր Պ. Խալիպեանցէն եկեղեցական գումարներուն հաշիւները պահանջելու, եւ նոյն իսկ գումարները վերը յիշուած չափով եւ կերպով ձեռք բերելու: Այն գծովութիւնը մեծապէս վնասակար էր՝ ոչ միայն քրիստոնէական եղբայրսիրութեան, զոր իւր մասնաւոր պարտքն էր հաստատուն պահել, պահպանել եւ օրէ օր ասեցընել ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ կամօք իւր խնամոցը հաւատացեալ վիճակին ժողովրդոց ամենուն եւ ամէն մէկուն սրտին մէջ, հապա նաեւ հասարակաց խաղաղութեան եւ անդորրութեան, եւ Նախիջեւանի բնակչաց ամենայն կերպ յառաջադիմութեանը: Քաղաքին ամենայն վիճակի անձինքներէն շատերը, հարուստ, միջակ եւ չքաւոր մարդիկ, որոնք որ համախոհք էին մէկ կամ միւս կուսակցութեան, կ'իմէին իրեն թախանձանօք եւ աղաչանօք որ չընայէ իւր ջանքը այն ցաւալի կուսակցութեան հոգին ու երկպառակութիւնը վերցընելու, եւ միջնորդ ըլլայ իրենց մէջ խաղաղութեան եւ անդորրութեան. մանաւանդ որ այն ամենայն գծովութեանց հիմնական պատճառ՝ ոչ այնքան եկեղեցեաց դրամներուն շահը կամ վնասը փնտռելն էր, որքան որ հանգուցեալ ներսէս Կաթողիկոսին եւ վիճակիս Առաջնորդ Մատթէոս Արքեպիսկոպոսին մէջ ելած ցաւալի վէճը, եւ ուրիշ տեղական՝ քաղաքական եւ անձնական հակառակութիւններ, որոց պատմութիւնը հարկաւ կ'ելլէ ըստ ժամանակին իխրատ ապագայից:

«Այսպիսի հանգամանաց վէջ որոշեց Տեղական իւր ընելիքը, եւ յունիս ամսոյ 23-ին հրաւիրեց իւր իջեւանը Ն. Նախիջեւան քաղաքին ամենայն եկեղեցեաց երէցփոխանները, Գատարանին ամենայն ատենականները՝ հանդերձ քաղաքական Գրիխով. նմանապէս Պ. Խալիպեանցին վրայ հաշուատես որոշուած հին եւ նոր պատգամաւորները, եւ ուրիշ շատ մը արժանայարգ անձինք. բացատրեց նոցա առջեւը այն խնդրոյն սկիզբը, յառաջանալը, եւ այժմ ի՞նչ վիճակի մէջ գտնուածը: Երբոր ժողովականք Տեղականին տուած բացատրութիւնները լսելէն ետեւ՝ միաբերան վկայեցին թէ ինչպէս որ պէտք է ճիշդ եւ անաչառ կերպով հասկըցեր է ինքը խնդրոյն ամէն հանգամանքը. խօսեցաւ նաեւ այն անախորժ եւ վնասակար հետեւանքներուն վրայ որ անտարակոյս պիտի ունենայ գործը՝ թէ որ խաղաղութեամբ չվերջանայ:

(*) Ահա ասոնք են իրական թուանշաններ. այսինքն հաշուատես պարոնները հաշուել էին Պ. Խալիպեանցին վերայ պարտք 123 հազար 557 մանէթ, եւ ոչ 150 կամ 200 հազար մանէթ, ինչպէս որ կըսէ չափազանցօրէն նամակին հեղինակը՝ իւր հաւագրութեան շարժմունքէն յափշտակուած: Իսկ Պ. Խալիպեանցը իրեն պարտք կ'անցնէր 83 հազար 981 մանէթ, եւ ոչ թէ 62 հազար մանէթ, ինչպէս որ բոլորովին ծուռ ու սխալ կ'ընցընէ Նալբանդեանցը: Այդ պարոնը թուանշաններ գրած ատենն ալ այնպէս համարձակօրէն կ'վարի՝ ինչպէս որ ուրիշ ամէն բան գրչի տակ առած ժամանակը. կերէնայ թէ ամբողջութեան համար՝ կ'սիրէ կտրել ձգել կամ անցընել ըստ կամի զանազան ծայրեր, թէ եւ այնպիսի ծայրերը բաւական նշանակութիւն ունենան եւ մտադրութեան արժանի թուանշաններ ըլլան. բայց իրեն ինչո՞ւն պէտք է այնպիսի կտորներուն վերայ մոմտալ կամ հոգ ընել:

Համոզիչ խօսքերով առաջարկեց ժողովոյն որ մէկ ժամ մը առաջ վերջացնեն այն վէճը՝ իրեն հետ իմիասին, հաշտուին միմեանց հետ իմի եղբայրութիւն, եւ իրեն պէս հաս եւ հաւան ըլլան ի սրտէ՝ մէկ կողմանէ այն ջանքին վրայ որ հաշտատես որոշուած անձինքը միայն իրենց պարտքը կատարելու դիտմամբ իգործ դրեր են, այսինքն մանրամասնաբար քննել են ամենայն հաշիւներ ըստ հրամանի առաջնորդին, եւ միւս կողմանէ այն հաշտուոյն վերայ՝ որ կուտայ Պ. Խալիպեանցը մինչեւ մեր օրերը: Գիտէր Տեղակալ Առաջնորդը թէ այսպիսի վէճերու մէջ տարածայնութեան բուն պատճառը վերնալէն ետքն ալ՝ շատ անգամ մէկ կամ միւս կուսակցութեան սիրտը շուտով ու բոլորովին չկրնար հանգչիլ. մանաւանդ երբոր իբրեւ դատաւարտելի համարուած կողմը՝ այսպիսի բնութեան մը մէջէն անդատաւարտ ելլէ: Ուստի եւ խօսք տուաւ ժողովականաց որ թէպէտ եւ Պ. Խալիպեանցը՝ ըստ իւր կարծեաց, եւ ըստ նոցին իսկ ժողովականաց վկայութեանը՝ ոչ միայն ազատ Ֆանչուած է ամէն տեսակ պարտքէ՝ եկեղեցական դրամոց խնդրոյն մէջ, այլ եւ շնորհակալութեան արժանի, սակայն ինքը խնդրէ Պ. Խալիպեանցէն որ իւր կողմանէ իւր ստացուածքէն սակաւիկ գումար մըն ալ ըլլայ նէ տայ՝ իբրեւ նուէր կամ ընծայ եկեղեցեաց, եւ ոչ բնաւ իբրեւ պարտք. եւ այն ինչն իւր հաշտութեանը եւ իսէր խաղաղութեան այն քաղաքին՝ որոյ վրայ այնքան տարի իբրեւ քաղաքական Գլուխ՝ մեծամեծ աշխատանքներ ալ ունի:

«Ժողովոյն մէջ գտնուող անձինքը ամէնքը առ հասարակ միախորհուրդ հաւանութեամբ ընդունեցան Տեղակալին վճիռը՝ իբրեւ իրաւացի դատաստան, եւ իրենց հաւանութիւնը հաստատեցին ստորագրութիւն տալով այն գործիս համար պատրաստուած թղթոյ վրայ:

«Այս նշանաւոր խնդիրը վերջացնելէն ետեւ Գերապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետը՝ Նախիջեւանէն թուղթ գրեց յունիսի 25-ին եւ տեղեկութիւն տուաւ վսեմափայլ Ոստիկանին Ներքին Գործոց, եւ պատասխանն ընդունեցաւ Ոստիկանէն հանդերձ լիաբերան շնորհակալութեամբ՝ հետագայ խօսքերով. «Տեսայ 26-ր Գերապատուութեան 16 համարով գրած յայտարարական թղթէն, եւ հետը յուղարկած գրաւոր վաւերագրէն՝ թէ ինչպէս Տիտղոսական Խորհրդական Պ. Խալիպեանցին քով, հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսին կարգադրութեամբը գտնուած այդ ձեր վիճակին եկեղեցական գումարներուն գործը եւ պահանջմունքը որ կըլլար անկէց, բաւական երկար ժամանակէ ի վեր, ձեր էապէս օգտակար եւ հանգամանաց բոլորովին յարմար հնարքով խաղաղական վերջաւորութիւն ունեցեր է. ասոր համար քաղցր պարտականութիւն կհամարեմ ինձ յայտնել ձեզ իմ առանձին շնորհակալութիւնս ձեր այդ բրիւտոնէական սխրագործութեանը հա-

մար: Միանգամայն այս եւս կյայտնեմ ձեր Գերապատուութեանը՝ որ ձեր այսպիսի մեծակշիռ խնդիրը յաջողութեամբ աւարտելուն համար, որ Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակին բարեկարգութեանը արգելք եղող պտտճառներէն մէկն էր, արդէն ծանուցի եւ Ընդհանրական Կուսակալին Նոր Ռուսիոյ եւ Պեսարապիոյ, անտարակոյս գոլով՝ որ նա ալ իւր կողմանէ սոյնպէս իրաւունք կուտայ ձեր լուսաւորեալ ջանքերուն՝ յօգուտ ձեր կառավարութեանը տակը գտնուած վիճակին, եւ զանց չընել իւր իշխանութենէն կախուած միջոցներովը գործակից եւ օգնական ըլլալ ձեզ — արժանընտիր Հովուապետիդ — նաեւ ձեր առաջիկայ այլ եւ այլ ձեռնարկութեանցը մէջ՝ իբարեկարգութիւն ծանրակշիռ գործոց վիճակիդ»:

«Անկէց քիչ մը ետքը նաեւ ընդհանրական Կուսակալն Նոր Ռուսիոյ եւ Պեսարապիոյ՝ կոմս Սթրոկոնովը փութացաւ ուղղել առ Տէր Գաբրիէլ ծայրագոյն Վարդապետն իւր շնորհակալութեան թուղթը՝ հետեւեալ կերպով գրուած. «Մասնաւոր հասցութեամբ մը տեղեկացայ ձեր Գերապատուութեան յունիսի 28-ին 18 համարով գրած յարգելի գրութենէն, որ հանգուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսի եւ ձեր Նախորդին մէջ անձնական, ներհակութեամբ յառաջացած վէճը որ ծագեր էր այն եկեղեցական գումարներուն համար որ Նախիջեւանի Հայ Ժողովուրդը կպահանջէր աստիճանաւոր Խալիպեանցէն, խաղաղութեամբ վերջացեր է: Ասոր համար չեմ կրնար չյայտնել այս տեղ իմ կարծիքս որ Նախիջեւանի Հայ Ժողովուրդեան եւ Խալիպեանցին մէջ եղած խնդիրը՝ միայն ձեր բարերար եւ խաղաղասէր միջնորդութեամբը կրնար այնպիսի բարեյաջող կերպով վերջանալ. խնդիր մը որ այնչափ երկար ատենէ ի վեր կվրդովէր Նախիջեւանի Հայոց խաղաղութիւնը եւ միաբանութիւնը՝ գրեթէ անվերջանալի եկպառակութիւն սերմանելով անոնց մէջ»:

«Իսկ Թականրոկի (Թայրանի) քաղաքապետը լսելով խնդրոյն վերջնալը, այսպէս գրեր էր առ նա. «Որքան որ մեծ էր սրտիս ցաւը այն գժտութեանց համար, որ ասկէց առաջ տարածայնութեան եւ երկպառակութեան կրակը վառեր էին Նախիջեւանի հայկազուն ժողովրդոց մէջ՝ այն եկեղեցական գումարաց հաշիւներուն պատճառաւ որ կպահանջէին Պ. Խալիպեանցէն, եւ այն անմիաբանութեանց եւ հակառակութեանց վերայ՝ որ ի վնաս էին նոյն ժողովրդեան, եւ կնքւող մը կնքումացնէին ի Տէր հանգուցեալ արժանաւոր Հովուապետին եւ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Ներսիսի յիշատակը, նոյնչափ եւս ուրախալի է ինձ Նախիջեւանի ժողովրդեան այժմու հաշտութեան համբաւը լսելս. անոր համար որ ես իմ կողմանէս ըստ պարտականութեանս ամենայն հնարք իգործ դնելէս ետքը՝ քիչ յոյս կտեսնէի առջեւս այդպիսի՝ միանգամայն արդարութեան հիման վերայ հաստատուած ընթացք

մը տալու Պ. Խալիպեանցին հաշիւներուն մասին յառաջացած խնդրոյն, ուստի եւ բոլորովին համաձայն եմ ձեր Գերապատուութեան յունիսի 30-ին 17 համարով առ իս ուղղած տեղեկագրոյն բացատրած կարծեացը, եւ ձեր այս գործոյն աւարտմանը վրայ ըրած կարգադրութիւններուն արդարացի եւ բարեբար ըլլալը ճանչնալով՝ փառք կուտամ Աստուծոյ որ օգնեց ձեզ խաղաղարար հովիւ հանդիսանալու մոլորեալ հօտին. ասոր համար իմ ուրախակցութիւնս մատուցանելով ձեզ եւ ամենայն ժողովրդեան՝ կյանձնեմ զիս ձեր աղօթիցը»:

«Սրբոյ Էջմիածնի Սինսիոդոսին շնորհակալութիւնն ալ կըովանդակի այն հրամանագրոյն մէջ, որ 1836 համարով ուղղած է Սինսիոդոսը առ Գերապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետ հետագայ խօսքերով. «ԻՍինսիոդոս սրբոյ Էջմիածնի լուսն գայտարարութիւնն ձերդ Բարձր Արժանապատուութեան իւն յունիսի ներկայ ամի համարաւ 20, որ յազագս վերջաւորելոյ ձեր զիաշիւս եկեղեցական դրամոց՝ գտանելոց առ աստիճանաւոր Յարութիւնն աղայն Խալիպեան: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սինսիոդոս. ՀՐԱՄԱՅՆՅԻՆ, զայս յայտարարութիւնն ձերդ Բարձր Արժանապատուութեան հանդերձ պատճենիւ հաշտագրութեան հասարակութեան Հայոց Նոր Նախիջեւանու՝ ընկալեալ ի ծանօթութիւն Սինսիոդոս՝ կցել ընդ գործոյն. այլ եւ յայտնել ձեզ զկատարեալ գոհունակութիւնն վասն արիաջան եւ յառաջադէմ աշխատակրութեան ձեր իճիշդ հաշուէտեսութեան բազմակնձիւն հաշուոց եկեղեցական գումարաց՝ գտանեցելոց առ ազնուական Խալիպեանն, եւ այնու մերժելով իմիջոյ հայազգեացն Նոր Նախիջեւանու զկրճիմն բազմաժամանակեայ խռովութեանց, անելով զնոսա ի հաշտութիւնն խաղաղութեան եւ քրիստոնէավայելն սիրոյ. նոյնպէս եւ բառնալոյ զառիթս գծողութեանց, յարուցելոց ըստ այսմ առարկայի ընդ մէջ Պ. Խալիպովայ եւ Նախիկին առաջնորդի տեղոյն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի: Ընդ նմին Սինսիոդոս պարտ վարկանի ծանուցանել Բարձու Արժանապատուութեան ձերում, թէ ամենայն գովանի գործակատարութիւնը ձեր, թէ յայսմ մասին եւ թէ յայլ սոյն օրինակ գործս վերաբերեալս օգտի սրբոյ եկեղեցոյն եւ ձեզ հաւատացեալ հօտին, չունին մնալ բնաւ անվարձ առաջի Մայրագոյն Հոգեւոր Իշխանութեան իւրոյ: ԻճԵ սեպտեմբերի յամի փրկչական 1858 եւ ազգական ՌՅԷ, իսուրը Էջմիածին»:

«Ահա այսպէս ընդունեցան եւ այս կերպով ճանչցան Գերապատիւ Գաբրիէլ Այվազեան Վարդապետին այս խնդրոյս մէջ ցուցուցած արդիւնքը՝ բոլոր գլխաւոր իշխանութիւնները: Ուրեմն Խնչպէս կրնայ մտածել եւ գրել Պ. Նալբանդեանցը թէ «Առաջնորդը փոխուեցաւ... վիճակային գործերի Կառավարիչ Գերապատիւ Այվազովսկի

Գաբրիէլ Վարդապետը գնաց Նախիջեւան... ստացաւ Մագիստրատից 32,000 մանէթի մուրհակները, եւ հրատարակեց Պ. Խալիպեանցը պարտապանութենից ազատ»: Այս տողերը նորա սեպհական խօսքերն են: Եւ ի՞նչ ըսել կուզէ արդեօք, եթէ ոչ մեղադրել Առաջնորդը՝ իբրեւ մատով ցուցնելով զնա անարատ շահասիրութենէ թուլացած, կամ ատելի եւ դսրովելի կաշառակրծութեամբ բռնուած: Խնչպէս կրնայ մէկը համարձակիլ այս կերպ բաներ գրելու: Խնչպէս չգիտնայ այն ամապիրն որ թոյլ կուտայ իրեն մէջ այսպիսի բաներ տպել՝ թէ մարդուս վրայ այնպիսի սրբազան բաներ կան՝ որոնց չպիտի համարձակի դաշիլ ո՛ր եւ իցէ ապականեալ երեւակայութիւն: Խնչպէս կարելի է չգիտնալ թէ հասարակ ժողովրդեան կարգէն դուրս եղած մարդը, լուսաւոր բանականութեամբ եւ հոգեկեալ հանձարով զարգարուած մարդը՝ չկրնար այնչափ ցածնալ ու շահասիրութեամբ վարուիլ, որովհետեւ թէ իւր անձին յարգը աղէկ կճանչնայ, թէ հասարակաց կարծիքը մեծ բանի տեղ կընէ, եւ թէ ապագայ սերնդոց ընելու դատաստանը լաւ կմտածէ: Կամ թէ պիտի ըսենք որ այսպիսի գաղափարները շատ հեռու են հեղինակին նման մասնաւոր մարդիկներէ՝ որոնք մտքերնին դրած պիտի ըլլան թէ ո՛ր եւ իցէ մարդկային գործողութեան շարժառիթը ստակն է, ուրիշ բան չկրնար ըլլալ: Եւ մի՞թէ կարծէ՞ աշխատիլ այսպիսի մարդկանց հասկըցնելու թէ Պ. Խալիպեանցին թէոդոսիոյ մէջ շինելու Ուսումնարանին համար տուած ստակը՝ եկեղեցական ըստակներէն բոլորովին դուրս բան է, թէպէտ եւ շատ գեղեցիկ եւ նախանձելի առատաձեռնութիւն. եւ թէ Պ. Խալիպեանցին Նախիջեւանի Ս. Խաչ Վանքին վրայ ընելու ծախքը՝ լոկ նուէրք կամ ընծայ մըն է իւր սեպհական ստացուածքէն, եւ ոչ թէ պարտք առ եկեղեցին. եւ թէ Տեղակալ Առաջնորդը ոչ սակաւ դժուարութիւն կրեց իսկզբան համոզելու Պ. Խալիպեանցը որ յետս կուզէ այն օրինաւոր բողոքն որ ըրեր էր իւր հաշուատեսներուն դէմ առ տէրութիւնն՝ իրեն ստացուածքին վրայ առանց դատաստանի արգելք դրածներուն համար: Ասոնք այնպիսի ծանր նիւթեր են որ կանոնաւոր պատմութեան մէջ գրելու աշխատանքին կարծեն՝ իբրեւ ազգային հարկաւոր տեղեկութիւն, բայց ոչ իբրեւ պատասխան Հիւսիսափայլին մէջ տպուած նամակին պէս անհիմն գրուածքի մը խօսքերուն:

«Նւ սակայն չմոռնամք որ այն օրագիրը նոր երեւցած ատենը կխոստանար ըլլալ լուսոյ եւ ճշմարտութեան բարոզիչ, ազգին մէջ իմաստութիւն եւ գիտութիւնք տարածող: Այդպիսի պարտաւորութիւնը որ վրան առեր էր, յիւրաքանչեւ ազնուական եւ վսեմ պարտաւորութիւն էր. բայց կամակար յօժարութեամբ հրաժարեցաւ անկէ «Հիւսիսափայլը», եւ արտաւորեց իւր թերթե-

րը՝ Պ. Նալբանդեանի նամակին նման գրուածքներով: Ողջամիտ բանականութեան եւ Տշմարտութեան լոյսը հաշտ աչքով կնայի մեր ազգին վրայ՝ երբոր գործունէութեան ասպարէզէն մէկդի քաշուին այնպիսի հեղինակներ, կամ թէ իրենց գործունէութիւնը աղէկի բանեցընեն, եւ ոչ թէ մեր քննութեան տակ ձգած նամակին նման գրուածքներ հանելու, որ յայտնի կցուցընեն թէ ասոնց հեղինակները՝ իրենք խաւարի եւ տրգիտութեան մէջ կ'ծարձափին, եւ ամենայն տեղ միայն մութ միայն խաւար կ'տեսնեն, ամենայն բանի վրայ մութ ստուեր կ'ծգեն, ամենայն բանի վերայ յուսահատութեամբ կնային, աշխարհիս երեսը բարի բան գտնուածին չեն հաւատար, եւ սարսափելի կիրքով մը լցուած են անդադար մէկուն մէկալին դէմ. ուստի եւ անդադար խռովութիւն, վրդովմունք, գծաութիւն, տարածայնութիւն կսերմանեն բերնով եւ գրչով. չեն մըտածեր որ իսկ ատոնք են ո՛ր եւ իցէ ազգի կորսուելուն պատճառները: Աղէ՛կ որ իզուր են այդպիսի հեղինակին առ ազգը բարձրացուցած ամէն աղաղակները. վասն զի ազգը այնպիսի հովիւներուն ետեւէն չերթար. եւ անո՛ր համար չերթար այնպիսի հովիւի մը ետեւէն որ ականբեւ կ'տեսնէ թէ այն հովիւը անձնական վրէժխնդրութեամբ

եւ փոքրոգի նախանձով կջանայ իրեն մէջ վրդովմունք եւ անմիաբանութիւն սերմանել. կջանայ ժողովուրդը թշնամի ընել պատուաւոր քաղաքացիներու դէմ: Ազգը իւր ազգային բանականութիւնը եւ ազգային խղճմտանքը ունի՝ Աստուծոյ իրէն տրուած, եւ կհասկընայ թէ ո՛վ է իրեն Տշմարիտ առաջնորդը եւ կառավարիչը, ո՛վ իրեն Տշմարիտ բարին եւ յառաջադիմութիւնը կուգէ՝ քրիստոնէական խաղաղութեամբ եւ սիրով հանդերձ: Ասոր համար մենք ալ հեղինակին մթնցած աչքովը չենք նայիր մեր ազգին ապագային վերայ, ո՛չ, այլ ընդհակառակն լուսաւոր եւ զուարթ աչքով կդիտենք ազգիս ներկայ եւ ապագայ երջանկութիւնը: Ողջերը ողջերու ետեւէն կերթան. միայն մեռածներն են որ պիտի մնան իրենց մեռելները թաղելու: Աստուծոյն նախախնամութիւնը կառաջնորդէ ամէն ազգի առ կտաւրելագործութիւն, թէ եւ երբեմն դժուար ու ծանր՝ բայց միշտ անխտոր եւ ապահով ճանապարհաւ: Հաստատուն է մեր յոյսը՝ թէ ատեն պիտի գայ որ մեր ազգին պարտէզն ալ պիտի մաքրուի կամաց կամաց անպիտան խոտերէ, եւ պիտի ծածկուի կանաչազարդ եւ ծաղկազարդ պտղատու ծառերով»:

„ՍՏԵՓԱՆ ՊԱՍՏՆԱՆԱՆ“:

ՀԱՆԻԼՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՐԱԳՐԱՅ.

Մեծ յառաջադիմութեան նշան պիտի համարեմք մեր ազգին՝ ազգային օրագրաց շատնալը: Վասն զի ասով կիմացուի թէ մերադնեայց մէջ ոչ միայն կարգալու սէրը աւելնալու վրայ է, այլ նաեւ ընդհանրապէս աշխարհիս երեսը պատահած անցքերուն տեղեկանալու փափաքը: Բայց որովհետեւ ազգիս այլ եւ այլ տէրութեանց մէջ ցրուած լինելուն պատճառաւ՝ դժուար է Ռուսաստանի Հայոց անընդհատ կերպով ընդունիլ Տաճկաստանի մէջ հրատարակուող ամէն օրագիրները, նմանապէս Տաճկաստանի Հայոց՝ տեղեկութիւն ունենալ Ռուսաստանի օրագրաց մէջ եղած բաներուն, մէկ աղբային օրագրաց հանդէս մը հարկաւոր կերեւնայ բանալ Մասեաց Աղաւնույս մէջ, եւ կարճառօտ խորհրդածութեամբ գուրս ցատքեցընել անոնց բովանդակած լուրերն ու կարծիքները: Եւ զայս ընել պիտի սկսեմք յաջորդ թերթին մէջ:

Նորատիպ գրքերու վրայ ալ համառօտ քննաբանութեամբ մը խօսիլը օգտակար կճանչնայ Աղաւնին, միայն թէ նաեւ ասոնք առանց յապաղման ձեռքը հասնին, եւ եթէ կարելի

է՝ ձրի, որովհետեւ այն գրքերուն աւելի ճանչցուելուն ու հռչակուելուն պատճառ պիտի լինի մեր օրագիրն ալ իւր կողմանէ:

Եւրոպացի գրագէտներուն մէջ առակ եղած է ըսելը թէ «Քննադատութիւնն է դիւրին, արուեստն է դժուարին». այսինքն դիւրին է ուրիշի աշխատանացը վրայ յաջ եւ յաջեակ խօսիլը, բայց անձամբ աշխատութիւն մը առաջ բերելը նոյնպէս դիւրին չէ: Այս ճշմարտութիւնը միշտ մեր աչքին առջեւ պիտի ունենամք մեր ընելու քննադատութեանց ատենը, եւ զգուշութեամբ վարուիմք որ ոչ միայն մեր դատաստանին մէջ անիրաւութիւն չմտնէ, այլ եւ մատենագրին կամ օրագիրը շարագրողին վայրապար սիրտը չբկոտրի մեր խօսքերէն: Վայրապար կամ զուր տեղը չկտարի կըսեմ ուրիշի սիրտը. բայց երբոր մէկը սբաին կտորելուն ինքն է պատճառ՝ իւր անզգայը ու անսանձ լեզուովը, իրաւունք չունենար մեղադրելու զանոնք որ մեկ խօսքին մեկ պատասխան կուտան, թերեւս մեկով ալ աւելի. վասն զի ճշմարիտ է ռամկին առակը թէ «Ուղածն լսողը՝ չուղածն ալ կըսէ»: